



Nawotka Krzysztof, *KOINON TOY ΠΟΝΤΟΥ*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1990, t. 5, s. 151–162.

<https://doi.org/10.14746/bp.1990.5.13>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52692>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.



UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU



Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego



Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

KOINON TOY ΠΟΝΤΟΥ

KRZYSZTOF NAWOTKA

ABSTRACT. Nawotka Krzysztof, *KOINON TOY ΠΟΝΤΟΥ*. Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, V, Poznań 1990, Adam Mickiewicz University Press, pp. 151 - 161. ISBN 83-232-0007-6. ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in German.

The article deals with an extremely important problem in the history of the Roman province of the Lower Moesia (Moesia Inferior), namely that of the date of origin of the association (koinon) of Greek cities of the left-bank Pontus. The author puts forward a thesis — in contradistinction to the hitherto determinations — that the origin of the association falls to the first years of Emperor Trajan's rule (98 - 117).

Krzysztof Nawotka, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego (Institute of History University of Wrocław), ul. Szewska 49, 50-139 Wrocław, Polska — Poland.

Specyfiką prowincji Moesia Inferior, należącej w zasadzie do zachodniej, łacińskiej części Imperium, było istnienie w jej granicach administracyjnych miast greckich położonych na wybrzeżu Morza Czarnego: Istria, Tomis, Kallatis, Bizone, Dionysopolis, Odessos, Messembria.

Miasta te dwukrotnie, w latach 71 i 31 - 27 p.n.e., przyjmowały zwierzchnictwo rzymskie. Podporządkowane były początkowo prefektowi *orae maritimae* i namiestnikowi Macedonii. Od 45 r. niektóre (z wyjątkiem miast położonych w Dobrudży) znalazły się w granicach Mezji, pozostałe, z Dobrudżą, zostały włączone do Mezji około 74 r. Miasta greckie mimo długotrwałych rządów rzymskich nie uległy romanizacji, a ich odrębność podkreślało zorganizowanie w osobne zgromadzenie. Nosiło ono nazwę: κοινὸν τοῦ Πόντου, κοινὸν τῶν Ἑλλήνων¹, κοινὸν τῆς Πενταπόλεως², lub κοινὸν τῆς ἑξαπόλεως³ i spełniało dla miast greckich z wybrzeża Morza Czarnego rolę zgromadzenia prowincjonalnego. Jest to niewątpliwie najlepiej znane nauce zgromadzenie z terenu prowincji naddunajskich. Na jego temat

¹ Jak w inskrypcji opublikowanej w: I. Stoian, *De nouveau sur la communaute des cites grecques du Pont gauche*, Latomus XXIV, 1965, s. 73, Tomis 6.

² Np.: IGBulg. I 64.

³ Np. Stoian, o.c., s. 72, Tomis 2.

toczy się ciągle dyskusja, zapoczątkowana jeszcze w 1875 r. artykułem G. Perrot⁴.

Badania koncentrowały się wokół ustalenia, które miasta i w jakim okresie należały do tego *koinon* oraz w jakich latach ono funkcjonowało. Z tym drugim zagadnieniem wiązano niekiedy próby naświetlenia okoliczności powstania *koinon*. Sporo uwagi poświęcono też problemowi stolicy kultowej i jej ewentualnej zmianie oraz problemowi tytułatury przewodniczącego tego zgromadzenia.

Jeszcze N. Vulić⁵ wychodząc z ówczesnego stanu badań nie potrafił określić w sposób rozstrzygający, jakie miasta wchodziły w skład *koinon*. Ustalił tylko za Mommsenem⁶ i Marquardtem⁷, że były wśród nich Odessos, Istria i Tomis. W chwili obecnej można już ustalić cały skład. Dowodem potwierdzającym przynależność danego miasta jest pochodzenie z tego miasta przewodniczącego zgromadzenia (pontarcha). Pontarchowie pochodzili — w różnych okresach — z 5 miast: Istrij, Tomis, Kallatis, Dionysopolis, Odessos. Miasta te tworzyły więc *koinon*⁸. Wiadomo jednak, że przez pewien czas w skład zgromadzenia wchodził też szósty członek. Podejmowano szereg prób identyfikacji szóstego członka *koinon*: Mommsen⁹ proponował Marcianopolis, Marquardt¹⁰ Apollonię i Messembrię, Pick i Regling na podstawie kryteriów numizmatycznych zaproponowali Tyras¹¹. Nowsi badacze¹² opowiadają się za Messembrią. Takiej identyfikacji towarzyszy przedstawienie okoliczności włączenia Messembrii do *koinon* i jej wyłączenia. Jest to mianowicie łączone ze zmianą granicy pomiędzy Mezją i Tracją: Messembrię miano włączyć do *koinon* w czasie panowania Trajana lub Hadriana, a wyłączyć w 187 r. Należy się bliżej przyjrzyć argumentacji zwolenników różnych koncepcji.

Tyras zaproponowano dlatego, że na jej monetach występuje litera Δ, jedna z 4 liter pojawiających się na monetach emitowanych przez miasta należące do *koinon* (ΒΓΔΕ). Jednak ten znak jest znany tylko z monet bitych w czasach Septymiusza Sewera i Julii Domny, a z tego okresu pochodzą też inskrypcje poświadczające istnienie πεντάπολις¹³. Nie było więc wówczas prawdopodobnie szóstego członka zgromadzenia. Poza tym znaki literowe występują też na monetach: Anchialos, Marcjanopolis, Olbii (nie licząc: Tomis, Istrij, Kallatis, Dionysopolis, Odessos — miast

⁴ G. Perrot, *Memoires d'archeologie et epigraphie*, Paris 1875, s. 188 nn.

⁵ N. Vulić, *Koinon*, RE XI, col. 1053 - 1054.

⁶ Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, V, s. 283.

⁷ J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung*, I, Leipzig 1873, s. 149 n.

⁸ Stoian, o.c., s. 84; E. Doruțiu-Boilă, *Contribution épigraphique à l'histoire de Tomis a l'époque du principat*, Dacia XIX, 1975, s. 151 - 160.

⁹ Mommsen, l.c.

¹⁰ Marquardt, l.c.

¹¹ Por. T. Zlatkovskaja, *Mezija v I - II vekah našej ery*, Moskva 1951, s. 113.

¹² Doruțiu-Boilă, o.c., s. 153; J. Deininger, *Die Provinziallandtage der Römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.*, München 1965, s. 121; L. Mrozewicz, *Rozwój ustroju municypalnego a postępy romanizacji w Mezji Dolnej*, Poznań 1982, s. 11.

¹³ AE 1913, 59.

niewątpliwie należących do *koinon*)¹⁴. Samo kryterium numizmatyczne nie pozwala więc jednoznacznie określić przynależności miasta do *koinon*. Problem znaczenia znaków literowych na monetach zostanie rozpatrzony niżej.

Argumenty bezpośrednie za Messembrią lub Apollonią oparte są na analizie uszkodzonej inskrypcji honoryfikacyjnej¹⁵, którą wystawiło 6 miast dla pewnego Numeriosa. O ile pięciu pierwszych dedykatorów nie budzi wątpliwości (Odessos, Tomis, Kallatis, Istria, Dionysopolis)¹⁶, to odczytanie szóstego nie jest już jednoznaczne. Zachowany fragment litery pozwala rekonstruować *A* – jak przyjmuje Danoff¹⁷, zwolennik Apollonii lub *M* – jak rekonstruuje na przykład Mihajlov, opowiadający się za Messembrią¹⁸. Z zachowanego fragmentu inskrypcji nie wiadomo na pewno, czy Numeriosowi zaszczyty przyznawał *koinon*, ale ponieważ 5 miast-dedykatorów to członkowie tego zgromadzenia, więc i w szóstym można dopatrywać się członka związku. Kryteria paleograficzne wskazują przy tym na powstanie inskrypcji w okresie istnienia ἐξάπολις¹⁹.

Pośrednią wskazówkę do ustalenia tożsamości szóstego członka *koinon* dają wiadomości o zmianach granic między Mezją a Tracją. Mianowicie około 187 r. Messembria, do tej pory wchodząca w skład prowincji Moesia Inferior, znalazła się na terytorium Tracji²⁰ (Apollonia przez cały czas należała do Tracji). Ponieważ związek z prowincją Moesia Inferior nie ulega wątpliwości²¹, prawdopodobnie więc wówczas Messembria przestała należeć do tego zgromadzenia, które z ἐξάπολις stało się πεντάπολις. Za przynależnością Messembrii do *koinon* opowiada się nowsza literatura²².

Stolicą *koinon* było miasto Tomis, określane jako μητρόπολις τοῦ Πόντου²³. Tytuł μητρόπολις pojawił się po raz pierwszy na monecie emitowanej w Tomis w czasach panowania Marka Aureliusza²⁴. Stoian²⁵ przypuszcza, że Tomis było stolicą *koinon* dopiero od czasów tego władcy, a poprzednio funkcję tę miało spełniać Odessos. Na poparcie takiej hipotezy brak jednak jakichkolwiek dowodów.

Najwięcej kontrowersji budziło zagadnienie początków *koinon*. Zwolennik chronologicznie najwcześniejszej daty powstania związku Kazarov²⁶ opowiadał się za

¹⁴ CGC, s. 13 - 139.

¹⁵ IGBulg. I, 65.

¹⁶ IGBulg. I, 70; Ch. Danoff, *Zur Geschichte des westpontischen Koinon*, Klio XXXI, 1938, s. 437 - 438.

¹⁷ Ibidem, s. 439.

¹⁸ IGBulg. I, 65.

¹⁹ Danoff, l.c.

²⁰ Mrozewicz, o.c., s. 9.

²¹ Vulić, o.c., col. 1054; P. Veyne, *Augustal de l'an 1. — Premier pontarche*, BCH 90, 1966, s. 155.

²² Deininger, l.c.

²³ IGR I, 600, 602, 608, 613, 633, 640; CGC, s. 56 - 64.

²⁴ CGC, s. 56, nr 13.

²⁵ Stoian, o.c., s. 85.

²⁶ G. Kazarov, Philologus LX, 1901, s. 315.

IV - III wiekiem p.n.e.. Początek tego zgromadzenia miałyby nastąpić podczas walk miast greckich przeciw Lizymachowi, o których opowiada Diodor²⁷ pod datą 313 r. p.n.e. Taka hipoteza opiera się jednak na błędnej interpretacji²⁸ słów Diodora: συνέθετο συμμαχίαν ὡς κοινῇ πολεμεῖν τῷ δυνάστη²⁸. Συμμαχία nie oznacza tu trwałego związku, a tylko przymierze wojskowe, do którego zresztą należeli też Trakowie i Scyci. Cel i czas trwania przymierza był określony: do walki przeciw Lizymachowi (τῷ δυνάστη), a jeszcze przed jej zakończeniem sojusz się rozpadł²⁹. Hipoteza Kazarova nie znajduje obecnie zwolenników.

Danoff³⁰ próbował odnieść początek *koinon* do I wieku p.n.e., wiążąc jego utworzenie z próbami Mitrydatesa związania ze sobą miast greckich. Hipotezę tę obalili Stoian³¹. Współcześnie w nauce nie ma już wątpliwości, że powstanie zachodniopontyjskiego *koinon* należy wiązać z panowaniem Rzymian na terenach naddunajskich i nadczarnomorskich.

Uczeni rumuńscy (Pippidi, Stoian, Doruțiu-Boilă) próbują przesunąć datę powstania *koinon* na możliwie wczesny okres panowania rzymskiego. Nie zachowała się żadna inskrypcja lub inne świadectwo określające dokładnie datę powstania *koinon*, pozostaje więc droga wyznaczenia jej na podstawie przesłanek pośrednich. Stoian³² łączy początek *koinon* z polityką dwóch pierwszych cesarzy na ziemiach nadczarnomorskich. *Koinon* miało służyć jako narzędzie poprawiania lojalności miast w strategicznie ważnym rejonie. Z tak postawionym ogólnym stwierdzeniem należy się oczywiście zgodzić. Stoian, a w ostatnich latach też Doruțiu-Boilă³³, uważają jednak, że wynikiem takiej polityki Augusta i Tyberiusza było utworzenie *koinon*. Doruțiu-Boilă widzi w Augustie władcę, który zawarł sojusz z *koinon*, a więc zalegalizował jego istnienie, Stoian³⁴ zaś przesuwając nieco w czasie moment powstania zgromadzenia – na okres panowania Tyberiusza i proponuje połączyć datę utworzenia *koinon* z datą powierzenia obrony wybrzeża Morza Czarnego legatowi Mezji³⁵. Należy jednak zwrócić uwagę, że w świetle tego, co wiadomo o stosunku Tyberiusza do kultu cesarskiego, a szczególnie kultu własnej jego osoby³⁶, utworzenie zgromadzenia – instytucji pielęgnującej kult panującego – nie tylko za jego rządów, ale może nawet z jego inicjatywy, nie jest chyba na tyle prawdopodobne, aby mogło służyć jako argument za ustaleniem momentu powstania *koinon*. I wreszcie najważniejszym ele-

²⁷ Diod., XIX, 73.

²⁸ Por. Stoian, o.c., s. 88.

²⁹ T. Blavatskaja, *Zapadnopontijskie goroda VII - I v. do našej ery*, Moskwa 1952, s. 105.

³⁰ H. Danov, *Zapadnijat briag na Černo More v drevnosta*, Sofija 1944, s. 64.

³¹ Stoian, o.c., s. 79 - 80.

³² Ibidem, s. 82 - 83.

³³ Doruțiu-Boilă, o.c., s. 152.

³⁴ Stoian, l.c.

³⁵ Podobne stanowisko zajmuje Mrozewicz, o.c., s. 11.

³⁶ Por. M. Rostovtzeff, *L'Empereur Tibère et le cult imperial*, *Revue Historiques* 55, 163, 1930, s. 1 - 26; R. Etienne, *Le cult imperial dans la Peninsule Iberique d'Augusta à Diocletien*, Paris 1958, s. 420.

mentem podważającym tę hipotezę jest uderzający brak jakichkolwiek pewnych świadectw istnienia zgromadzenia w I wieku. Najwcześniejsze świadectwo istnienia *koinon* pochodzi ze 130 r. i dalej, aż do połowy III wieku, nie ma dłuższych niż kilka lat przerw w poświadczeniu jego funkcjonowania. Wobec występowania dużej liczby świadectw istnienia *koinon*, jest wysoce nieprawdopodobne, aby nie znalazło się ani jedno pochodzące z pierwszych stu lat jego istnienia³⁷.

Pomimo tego nie można przejść do porządku dziennego nad – wysuwany przez zwolenników wczesnej, nawet przedrzymskiej daty powstania *koinon* – argumentem niezgodności zasięgu tego zgromadzenia z granicami prowincji Moesia Inferior³⁸, na terenie której funkcjonowało zwykle *concilium provinciae*. Jeżeli *koinon* powstało już w czasach panowania rzymskiego, to o jego utworzeniu musiały tak czy inaczej zdecydować jakieś specjalne względy, na tyle silne, aby przewyciężyć naturalną tendencję administracji rzymskiej do skupienia całej prowincji wokół jednego ośrodka kultu cesarskiego. Część obszaru prowincji Moesia Inferior stanowiła teren intensywniejszej kolonizacji i romanizacji i należała przez to do zachodniej, łacińskiej części Imperium; część zachowała przewagę ludności greckiej i greckich instytucji politycznych (odrębny ustrój miast). Nie stanowiło to jednak przeszkody dla władz rzymskich w połączeniu tych obszarów w jedną prowincję. Nie wydaje się więc również, aby ten wzgląd miał samodzielnie zdecydować o utworzeniu w prowincji dwóch zgromadzeń: *concilium* w jej części zachodniej i *kotvón* we wschodniej. Musiał istnieć jakiś inny moment w polityce cesarskiej skłaniający do przyjęcia takiego rozwiązania. Przed próbą wskazania takiego momentu konieczne jest przestudiowanie najwcześniejszych świadectw istnienia *koinon*.

Przede wszystkim zwraca uwagę grupa inskrypcji, na których wymieniony jest M. Ulpius Artemidoros, figurujący na jednej z nich³⁹ z tytułem *πρῶτος ποντάρχης*. Znaczenie określenia *πρῶτος* jest kluczowe dla całego zagadnienia: jego rozumienie w sensie chronologicznym umożliwiłoby dość dokładne datowanie początków *koinon*. Dlatego wokół znaczenia terminu *πρῶτος* toczy się ciągle dyskusje.

Wystąpiły w niej dwa główne poglądy: znaczenie *πρῶτος* w sensie chronologicznym dla całego związku (to jest M. Ulpius Artemidoros byłby – jak zdaniem Pippidiego⁴⁰ – pierwszym pontarchem pochodzącym z Istrii – miejsca znalezienia inskrypcji). Wreszcie w ostatnich latach (1975 r.) E. Doruțiu-Boilă⁴¹ postawiła

³⁷ Warto zauważyć, że z podobnym problemem zetknął się T. Kotula (*Les origines des assembles provinciales dans l'Afrique romaine*, Eos LII, 1962, s. 147 - 162) przy rozpatrywaniu powstania zgromadzenia prowincjonalnego Numidii.

³⁸ Kazarov, o.c., s. 318.

³⁹ D. M. Pippidi, *Un nouveau document sur le koinon pontique, un marge d'un album agnostique D'Istros*, BCH 84, 1960, tu cytat za: idem, *Scythica Minora, Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noir*, Bucuresti 1975, s. 230 - 231.

⁴⁰ Veyne, o.c., Pippidi, o.c., a także idem, *Reflexion sur la pontarchie et les pontarques de la Mésie*, w: *Scythica Minora*, s. 250 - 256.

⁴¹ Doruțiu-Boilă, o.c., s. 155.

hipotezę, według której wszyscy delegaci do *koinon* mieli nosić tytuł pontarcha, a przewodniczącym miał być *πρῶτος ποντάρχης*, albo *ἀρχιερεὺς τοῦ κοινοῦ*. Potwierdzeniem takiego stanowiska ma być pojawiająca się na inskrypcjach tytulatura typu: *ἀρχιερεὺς καὶ ποντάρχης τῆς ἰδίας πατρίδος*⁴².

Przed ustosunkowaniem się do tej hipotezy należy rozpatrzyć problem podwójnej tytulatury przewodniczących zgromadzenia: *ποντάρχης* i *ἀρχιερεὺς τοῦ Πόντου*. Zwolennicy tezy o rozdzielnosci tych obu funkcji (Stoian, Pippidi⁴³) twierdzą, że ich stanowisko potwierdza występowanie w inskrypcjach obu tytułów. Gdy zaś w tytulaturze jednej osoby pojawiają się obie funkcje, ma to oznaczać, że były one sprawowane w różnym czasie. Stoian⁴⁴ sugeruje, że tytuł *ἀρχιερεὺς* uzyskiwało się dożywotnio, a pontarchia była sprawowana w kadencjach rocznych. Potwierdzeniem tej tezy ma być tytuł *δισποντάρχης*⁴⁵, który ma sens tylko przy założeniu kadencyjności urzędu.

Nie można obronić tezy o koniecznej rozdzielnosci obu tych funkcji, gdyż jest poświadczone inskrypcyjnie ich połączenie w rękach jednej osoby noszącej wówczas tytuł: *ἀρχιερεὺς καὶ ποντάρχης*⁴⁶. Natomiast argumentem za identycznością rozpatrywanych tytułów jest fakt noszenia przez żony pontarchów miana *ἀρχιτέρα* (oczywiście z tytułu pozostawania w związku małżeńskim z pontarchem, a nie z racji osobistego sprawowania godności kapłańskiej⁴⁷). Wreszcie nie można pominąć wyników badań Deiningera, który — co prawda prowadząc badania innych terenów Cesarstwa Rzymskiego — udowodnił identyczność tytułów typu *ἀσπίρχης* i *ἀρχιερεὺς τῆς Ἀσίας*⁴⁸. Znana formuła analogii w zasadach funkcjonowania i organizacji takich samych instytucji na terenie całego państwa rzymskiego pozwala przypuszczać, że również w przypadku *κοινὸν τοῦ Πόντου*, *ποντάρχης* i *ἀρχιερεὺς τοῦ Πόντου* były to każdorazowo dwie nazwy jednej funkcji⁴⁹. Chociaż wspomniana zasada nie została zakwestionowana przez zwolenników tezy rozdzielnosci obu funkcji, to jednak Pippidi przechodzi do porządku nad argumentacją przeciwników tej tezy i nad wynikami badań Deiningera⁵⁰. Takiego stanowiska bez udowodnienia braku analogii w organizacji i funkcjonowaniu *κοινὸν τοῦ Πόντου* z innymi zgromadzeniami, zwłaszcza we wschodniej części państwa rzymskiego, nie da się jednak utrzymać.

⁴² IGBulg. I, 14.

⁴³ Pippidi, *Scythica Minora*, s. 242, podaje bibliografię do obu stanowisk.

⁴⁴ Stoian, o.c., s. 87.

⁴⁵ IGR I, 636; AE 1972, 541b.

⁴⁶ Na przykład IGBulg. I, 14; por. też: Kazarov, *Klio* IX, 1909, s. 493.

⁴⁷ IGR I, 635, IGBulg. I, 65, por.: Pippidi, *Scythica Minora*, s. 243, Stoian, s. 86.

⁴⁸ Deininger, o.c., s. 41 - 50, por. też: T. Kotula, *Zgromadzenie prowincjonalne w rzymskich prowincjach okresu wczesnego cesarstwa*, *Przegląd Historyczny* LIX, 1968, s. 505.

⁴⁹ J. A. O. Larsen, *Representative governments in Greek and Roman History*, Berkeley 1955, s. 116 i 121.

⁵⁰ Pippidi, *Scythica Minora*, s. 241.

Występowanie podwójnego nazewnictwa jednej funkcji może jedynie oznaczać dwa aspekty tej funkcji: religijny (ἀρχιερέυς) – przewodniczenie obrzędom kultowym ku czci cesarza, i polityczny (ποντάρχης) – przewodniczenie obrządom *koinon*.

Poza wspomnianym artykułem E. Doruțiu-Boilă nie można nigdzie spotkać wątpliwości co do identyfikacji tytułu ποντάρχης. Tytuły tego typu (ἀσιάρχης, βιθυνάρχης) zawsze oznaczały przewodniczących odpowiednich κοινά. Swoje wątpliwości E. Doruțiu-Boilă buduje, jak się zdaje, tylko na dopowiedzeniu τῆς ἰδίας πατρίδος do tytułu ποντάρχης⁵¹. Tymczasem takie określenie może oznaczać, że wymieniony w inskrypcji M. Aurelius Antipatros pochodził z Dionysopolis (miejsca znalezienia inskrypcji) bądź że jako przewodniczący całego zgromadzenia sprawował obrzędy kultu cesarskiego w świątyni municypalnej w Dionysopolis. Wreszcie warto podkreślić, że przyjęcie hipotezy E. Doruțiu-Boilă oznaczałoby, że znani są 23 szeregowi delegaci do zgromadzenia i tylko jeden przewodniczący (πρῶτος ποντάρχης). Proporcje takie nie występują w przypadku żadnego innego zgromadzenia prowincjonalnego i nie są znane przyczyny, dla których κοινὸν τοῦ Πόντου miałyby stanowić wyjątek w Cesarstwie Rzymskim. Chociaż proponowane przez uczoną rumuńską rozumienie terminów ποντάρχης i πρῶτος ποντάρχης należy uznać za nieuzasadnione, to warto jednak podkreślić, że skoro byli pontarchowie wchodzili w skład *koinon*, to – związani ze swoimi miastami rodzinnymi – faktycznie powiększali ich delegacje do zgromadzenia.

Pozostaje więc wrócić do poprzednich hipotez objaśniających znaczenie tytułu πρῶτος ποντάρχης. Pippidi, zwolennik hipotezy o chronologiczno-geograficznym znaczeniu tego tytułu, opiera swój pogląd na dwóch przesłankach. Po pierwsze na tym, że skoro w II wieku Odessos i Tomis wyprzedzały Istros w rozwoju ekonomicznym, to pierwszy pontarch nie mógł pochodzić z tego ostatniego miasta⁵². Wreszcie po drugie, na występującej – jego zdaniem – niezgodności następstw w czasie trwania kadencji pierwszego pontarchy i dwóch innych pontarchów, którymi byli T. Flavius Posidonios i jego ojciec Phaidros⁵³. Wobec poprzedzenia przez nich w czasie proponowanego przez Pippidiego okresu kadencji M. Ulpiusza Artemidora, logiczny wydaje się wniosek rumuńskiego uczonego o rozumieniu tytułu πρῶτος ποντάρχης w sensie: pierwszy pontarcha pochodzący ze swojego miasta. W konsekwencji takiego stanowiska Pippidi uznaje konieczność utworzenia *koinon* w I wieku i nawet datuje na ten okres kadencje kilku pontarchów nie noszących jeszcze *tria nomina* i znanych tylko pod imionami greckimi, jak wzmiankowany Phaidros, Numerios⁵⁴, Dionysios⁵⁵.

⁵¹ IGBulg. I, 14; Doruțiu-Boilă, o.c., s. 155.

⁵² Pippidi, *Scythica Minora*, s. 255 - 256.

⁵³ IGR I, 634; Stoian, o.c., s. 72, Tomis 1.

⁵⁴ IGBulg. I, 65.

⁵⁵ IGBulg. I, 67.

Przyjęcie stanowiska Pippidiego miałoby więc daleko idące konsekwencje. Należy jednak zwrócić uwagę na to, że w istocie nie było koniecznego i bezpośredniego związku między stopniem rozwoju ekonomicznego miast należących do *koinon* a wyborem pontarchy. Różnice w rozwoju ekonomicznym Istrii, Tomis i Odessos nie były rażące, więc też na tle ekonomicznym różnica między wpływami tych miast nie mogła być tak wielka, aby wykluczyć możliwość wyboru pierwszego pontarchy z Istrii. Z Istrii pochodzili przecież dwaj pontarchowie z lat około 140 - 160⁵⁶, a więc blisko proponowanej przez Pippidiego daty kadencji M. Ulpiusza Artemidora. Natomiast datowanie kadencji tego ostatniego na czasy Antonina Piusa opiera się na kryteriach paleograficznych i identyfikacji M. Ulpiusza Artemidora z pewnym Artemidorem synem Herodora, znanym z albumu Philotimoi ze 138 r.⁵⁷ Kryteria paleograficzne są zazwyczaj niepewne, poza tym nawet ewentualne wydатовanie inskrypcji, na której M. Ulpius Artemidoros występuje jako *πρῶτος ποντάρχης*, stanowi tylko *terminus ante quem* jego kadencji. *Terminus post quem* stanowi, zdaniem Pippidiego, data wystawienia albumu Philotimoi, w którym figuruje imię Artemidora syna Herodora, nie posiadającego wówczas tytułu pontarchy. Pippidi zakładając identyczność M. Ulpiusza Artemidora z Artemidorem synem Herodora i uzyskanie przez tego ostatniego zarówno godności pontarchy, jak i obywatelstwa rzymskiego dopiero za panowania cesarza Antonina Piusa (T. Aelius Hadrianus Antononius Pius), nie wyjaśnia, dlaczego miałby on otrzymać *gentilicium* cesarza Trajana (M. Ulpius Traianus). Właśnie *nomen gentile* M. Ulpiusza Artemidora wskazuje na to, że musiał otrzymać obywatelstwo rzymskie najpóźniej w 117 r. Nie był więc identyczny z Artemidorem synem Herodora i usiłowania Pippidiego zaprzeczenia możliwości sprawowania przezeń godności pontarchy przed 138 r. są bezasadne.

Przekonujące rozwiązanie znaczenia kluczowego słowa *πρῶτος* zaproponował Veyne⁵⁸. Zwrócił on uwagę na to, że gdyby M. Ulpius Artemidoros był tylko – jak chcą Pippidi czy Stoian – pierwszym pontarchem pochodzącym z Istrii, wówczas *passus* inskrypcji informujący o tym brzmiałby nie *πρῶτος ποντάρχης*, ale *ποντάρχης γενόμενος πρῶτος Ἰστρινῶν*. Wskazują na to cytowane przez Veyna analogie z innych części świata greckiego⁵⁹.

P. Veyne zwrócił uwagę na fakt, że w przypadku innych, lepiej zbadanych zgromadzeń prowincjonalnych określenie pierwszeństwa takie jak w inskrypcji wymienianej M. Ulpiusza Artemidora oznaczało chronologiczny początek istnienia urzędu. Znani są na przykład *flamen primus* z Betyki i *ἀρχιερεὺς πρῶτος* z Galii Narbońskiej – obaj wyznaczający początek instytucji zgromadzenia prowincjonalnego w danej prowincji⁶⁰. Ponieważ nic nie wskazuje na to, aby zasady organizacyjne

⁵⁶ Pippidi, *Scythica Minora*, s. 237; Stoian, o.c., s. 71, Istria 1.

⁵⁷ Pippidi, *Scythica Minora*, s. 254.

⁵⁸ Veyne, o.c., s. 149 - 150.

⁵⁹ Ibidem, s. 150.

⁶⁰ Ibidem, s. 151.

lub zwyczaję epigraficzne w miastach greckich nad Morzem Czarnym odbiegały daleko od ogólnie obowiązujących, pozostaje uznać, że kadencja M. Ulpiusza Artemidora wyznacza początek istnienia instytucji κοινὸν τοῦ Πόντου.

Pozostaje tylko ustalić możliwie dokładną datę tej kadencji, aby poznać datę powstania *koinon*. Pierwszy pontarcha musiał być niewątpliwie postacią wybitną, skoro – a to rzadki przypadek – znany jest aż z czterech inskrypcji, z których dwie wydawcy datują na połowę II wieku⁶¹. Obie te inskrypcje honoryfikacyjne wymieniają M. Ulpiusza Artemidora jako człowieka jeszcze żyjącego. Gdy został wybrany pontarchem, nie był już chyba młodzieńcem, musiał mieć za sobą karierę municypalną i być człowiekiem znanym nie tylko w swoim mieście. Takie założenia pozwalają ustrzec się przed zbytnim przesuwaniem wstecz najwcześniejszej przypuszczalnej daty objęcia przez M. Ulpiusza Artemidora urzędu pontarchy. W każdym razie nie wydaje się, aby mogło to nastąpić przed początkiem panowania Trajana.

Dla wyznaczenia tej daty użyteczna jest tak zwana baza z Tomis⁶², wystawiona przez pewną *fyle* z miasta Tomis wzmiankowanemu już pontarchowi T. Flawiuszowi Poseidoniosowi. Wymieniony pontarch był też pierwszym agonothetą uroczystości ku czci boskiego Antinousa, co pozwala datować inskrypcję na lata 130 - 138⁶³, a może nawet dokładniej na rok 130⁶⁴. Nie wiadomo tylko, czy kadencja T. Flawiusza Poseidoniosa jako pontarchy przypadała w roku wystawienia inskrypcji, czy wcześniej. Inskrypcja wymienia też ojca T. Flawiusza Poseidoniosa – Phaidrosa, również pontarchę. Nie jest znany odstęp pomiędzy kadencjami tych pontarchów. Można się chyba jednak zgodzić z interpretacją Pippidiego⁶⁵, przypuszczającego, że kadencja Phaidrosa poprzedzała kadencję jego syna i zbliżała się do początku II wieku. Oczywiście poprzedzała ją kadencja pierwszego pontarchy M. Ulpiusza Artemidora, która zapewne wypadła również na początku II wieku. Są to jednak tylko przypuszczenia, poza które nie można wyjść posługując się wyłącznie zachowanym materiałem inskrypcyjnym. Nie można tu też wykluczyć wystąpienia bardzo krótkich przerw między kadencjami tych trzech pontarchów i związania początków *koinon* z panowaniem Hadrianą, jak proponuje Veyne⁶⁶.

Pick i Regling, a za nimi Stoian⁶⁷ i Zlatkovskaja⁶⁸ wskazują na funkcje ekonomiczne *koinon*. Znaki ΒΓΔΕ na monetach emitowanych przez miasta należące do tego zgromadzenia wskazują na istnienie między nimi powiązań ekonomicznych, prawdopodobnie zinstytucjonalizowanych w unii celnej⁶⁹. Istnienie takiego związku

⁶¹ Stoian, o.c., s. 71, Istria 2; Pippidi, *Scythica Minora*, s. 230 - 231.

⁶² IGR I, 634; Stoian, o.c., s. 72, Tomis 1.

⁶³ Stoian, l.c.

⁶⁴ Veyne, o.c., s. 151.

⁶⁵ Pippidi, *Scythica Minora*, s. 253.

⁶⁶ Veyne, o.c., s. 155.

⁶⁷ Stoian, o.c., s. 82.

⁶⁸ Zlatkovskaja, o.c., s. 113 - 114.

⁶⁹ Stoian, l.c.

wymagało oczywiście zgody centralnych władz rzymskich. Zgoda na utworzenie przez miasta unii celnej była ustępstwem na ich rzecz i najprawdopodobniej została udzielona w sytuacji, gdy musiały one ponosić zwiększone świadczenia i gdy władzom szczególnie zależało na ich lojalności. Taką sytuację stwarzała wojna i przygotowania do niej. Rzeczywiście — jak zauważył A. Suceveanu⁷⁰ — cesarz Trajan przygotowując się do wojny z Dakami starał się umocnić rejon dzisiejszej Dobrudży i z poparciem tamtejszych miast greckich stworzyć bazę wypadową. Udzielanie ulg miastom greckim znad Morza Czarnego w okresach zagrożenia zewnętrznego państwa było częstą praktyką władz rzymskich⁷¹. Jest więc możliwe i wysoce prawdopodobne, że to cesarz Trajan pragnąc sobie zapewnić spokojne zaplecze i zrekompensować miastom greckim znad Morza Czarnego dodatkowe koszty ponoszone przez nie w związku z przygotowywaniem wojen dackich, zgodził się na utworzenie unii celnej, a chcąc ją silniej związać z władzą cesarską i ze swoją osobą, zezwolił na powołanie organizacji zajmującej się pielęgnowaniem kultu cesarskiego κοινὸν τοῦ Πόντου. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że tworzenie zgromadzeń prowincjonalnych było zgodne z linią polityki Trajana, uznającego ogólnopaństwowe znaczenie prowincjonalnego kultu cesarskiego. Wystarczy wspomnieć o powstaniu w jego czasach zgromadzeń w tych prowincjach, które ich do tej pory nie posiadały — Dacja, Pannonia Inferior, Pannonia Superior⁷².

Pierwsza połowa panowania Trajana, jako hipotetyczna data powstania κοινὸν τοῦ Πόντου, nie stoi w sprzeczności z danymi epigraficznymi i numizmatycznymi. Niemniej danych do jej pozytywnej lub negatywnej weryfikacji mogą dostarczyć dopiero ewentualne nowe odkrycia epigraficzne.

Sprawa zmierzchu κοινὸν τοῦ Πόντου nie wzbudziła takich kontrowersji jak kwestia jego początku. Znanych jest kilku pontarchów, których kadencje przypadły na pierwszą połowę III wieku, a ostatnim z nich był prawdopodobnie Flavius Faron⁷³, pochodzący z miasta Kallatis. Jego kadencji nie można niestety dokładnie datować. Ostatnim dającym się precyzyjnie datować świadectwem istnienia *koinon* jest moneta miasta Tomis — określanego jako μητρόπολις Πόντου — wybita w czasach cesarza Filipa Arabskiego, to jest w latach 244 - 247⁷⁴. Jeżeli nawet κοινὸν τοῦ Πόντου przetrwało dłużej, to w każdym razie jego kres nastąpił najpóźniej w okresie reform Dioklecjana.

Podsumowując powyższe wywody należy zwrócić uwagę zwłaszcza na następujące momenty:

⁷⁰ A. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană*, București 1977, s. 172.

⁷¹ Zlatkovskaja, o.c., s. 53 - 54 i L. Owczarek, *Miejsce Mezji w ramach imperium rzymskiego w I wieku n.e.*, Opole 1972, s. 8, wymieniają ulgi podatkowe udzielone miastom greckim z wybrzeża Morza Czarnego podczas wojen.

⁷² L. Cerfaux, J. Tondriau, *Un concurrent du christianisme. Le cult des souverains dans la civilisation greco-romaine*, Paris 1958, s. 359.

⁷³ Stoian, o.c., s. 75, Kallatis 3.

⁷⁴ CBC, s. 64, nr 67 i 68.

1) niewątpliwy związek faktu powstania κοινὸν τοῦ Πόντου z rządami rzymskimi na ziemiach naddunajskich i nadczarnomorskich; nie można natomiast uważać bezpośredniego nawiązania do ewentualnej wcześniejszej tradycji hellenistycznej;

2) udokumentowany okres funkcjonowania *koinon* jest stosunkowo krótki: od około początków I wieku do mniej więcej połowy wieku III;

3) wreszcie ważny aspekt metodologiczny: mimo dość bogatej bazy źródłowej (31 inskrypcji, liczne serie monet⁷⁵), postęp w badaniach jest możliwy w znacznej mierze tylko dzięki metodzie komparatystycznej⁷⁶.

KOINON TOY ΠΟΝΤΟΥ

Summary

In this communique the author discussed the problems connected with κοινὸν τοῦ Πόντου, the formation which performed the role of the provincial assembly for the Greek cities of the Lower Moesian bank of the Black Sea. In particular the author separates two stages of this assembly: ἐξάπολις (until 187) and πενταπολις (after 187) and is in favour of the suggested reconstruction of the make-up of the ἐξάπολις, among others by Deininger: Istria, Tomis, Kallatis, Dionysopolis, Odessos, Messembria.

The basic part of the communique are considerations on the rise of κοινὸν τοῦ Πόντου. The author criticises hypotheses which place the beginning of this assembly in the IVth - IIIrd century B. C. or at the beginning of the first century. The author emphasizes the relation between the founding of this assembly and the Roman rule in the Danubian and Black Sea lands. When analysing the material consisting of inscriptions and numismatic specimens and basing on the comparative studies the author is in favour of placing the beginning of *koinon* in the first half of the second century. Finally the author tries to connect the formation of κοινὸν τοῦ Πόντου with the policy of emperor Trajan during preparations to the Dacian wars.

To conclude the author quotes chronologically the most recent evidence of functioning of *koinon*, coming from about the middle of the third century (among others, coins from 244 - 247).

⁷⁵ CGC, s. 13 - 159.

⁷⁶ Por.: Veyne, o.c.